

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

І. В. МУЗИКА

Ірина Володимирівна Музика, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ІДЕОЛОГ І ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Михайло Сергійович Грушевський (17 (29).09.1866 р. – 24.11.1934 р.) народився в м. Холм (тепер – повіт Люблінського воєводства). Батько Грушевського – відомий педагог, організатор народної освіти, автор «Первой учебной книги церковно-славянського язика» Сергій Федорович Грушевський. Дід був православним священиком (с. Лісники, Київська обл.). Рід батька походив із Чигиринського повіту (Груші – дячки, паламарі), рід матері – з греко-католицьких священиків Опущкевичів. Батько закінчив Київську семінарію і Київську духовну академію, але не прийняв свячення. Захистив магістерську дисертацію «История христианской проповеди в Китае» (1959). Професор духовної семінарії в Києві, після 1865 р. – учитель гімназії і директор учительської семінарії в м. Холмі, з 1869 р. – інспектор, а згодом директор народних шкіл Ставропольської (1870), пізніше Терської області на Кавказі. Дружина Михайла Грушевського – Марія Сильвестрівна Вояковська, львівська вчителька. Народилась близько 1870 р. у с. Підгайцях, Зборівського повіту, у сім'ї священика. Освідчена, знала кілька мов, друкувалася у Літературно-науковому віснику та Артистичному Віснику, член Центральної Ради. Донька Катерина – народилась 1900 р. – здібний етнограф і соціолог, співробітниця батька.

У 1886 р. після закінчення Тифліської гімназії Михайло Сергійович вступив до Київського університету Св. Володимира. У 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет і залишився при університеті професорським стипендіатом кафедри російської історії. Учень В. Антоновича. Під його керівництвом підготував конкурсну роботу «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» (1891 р.), удостоєну золотої медалі. З його рекомендації з 1894 р. до 1914 р. обіймав посаду завідувача кафедри всесвітньої історії зі спеціалізацією на історії Східної Європи (фактично української історії) Львівського університету. У 1894 р. захистив магістерську дисертацію «Барське староство». З 1893 р. – член Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові, очолював його історико-філософську секцію, у 1897–1913 рр. – голова НТШ, редактор «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (ЗНТШ). Грушевський ініціював роботу зі збирання джерел з історії України, які друкувалися в серійних виданнях Археографічної комісії НТШ: «Жерела до історії України-Руси», «Пам'ятки української мови та літератури». 1906 р. започаткував видання «Українсько-руського архіву». У 1898 р. разом із О. Маковеем та І. Франком заснував та редагував літературно-публіцистичний журнал «Літературно-науковий вістник», у 1899 р. був одним із організаторів «Української видавничої спілки». Ініціював створення у Львові громадської організації – Товариства прихильників української літератури, науки і штуки (1904 р.), яке сприяло розвитку української культури та науки, підтримувало творчу інтелігенцію з усіх українських земель. У 1905–1906 рр. активно співпрацював з Українською думською фракцією в I та II Державних думах Росії та її друкованим органом – «Украинским вестником». Засновник і голова Українського наукового товариства (УНТ) у Києві (1906 р.), редагував його видання – «Записки УНТ у Києві», «Україна». 1907 р. переніс до Києва редакцію «Літературно-наукового вістника». З ініціативи та за участю ученого у 1909–1912 рр. виходили популярні ілюстровані народні газети «Село» та «Засів». У 1907 р. Грушевський подав свою кандидатуру на конкурс на заміщення посади завідувача кафедри Університету св. Володимира, але не отримав достатньої кількості голосів.

На початку своєї політичної кар'єри Грушевський був одним з організаторів Національно-демократичної партії в Галичині (1899 р.). Входив до керівного ядра Товариства Українських Поступовців. Один із співзасновників Спілки федералістів-автономістів у Петербурзі (1905 р.). Відомий як один із лідерів українського масонства, член української масонської ложі «Правда». Входив до місцевої ради масонів Києва та найвищого керівного органу масонських організацій Російської імперії. Початок Першої світової війни застав Гру-

шевського на відпочинку в селі Криворівня (нині – Івано-Франківської області, а тоді – територія Австро-Угорщини). З великими труднощами повернувся до Києва, де його заарештували за звинуваченням в австро-фільстві. Після п'ятимісячного ув'язнення в Лук'янівській в'язниці він був висланий до Сибірска. Восени 1915 р. завдяки клопотанням авторитетних російських вчених отримав дозвіл переїхати до Казані, через рік – до Москви. На засланні продовжив наукову роботу, у Москві активно співпрацював з відомим громадсько-політичним виданням «Украинская жизнь». За політичну діяльність М. С. Грушевський не раз заарештовувався царською владою й тільки лютнева (1917 р.) революція і падіння самодержавства в Росії дало змогу Грушевському повернутись до Києва.

У березні 1917 р. був заочно обраний головою Української Центральної Ради. Після повернення до Києва таємним голосуванням переобраний на цю посаду Всеукраїнським національним конгресом 8 квітня 1917 р. Під керівництвом Грушевського Центральна Рада за короткий час пройшла шлях від гасел національно-культурної автономії до проголошення суверенної Української Народної Республіки (січень 1918 р.) та розробки й прийняття її Конституції (квітень 1918 р.). Грушевський був одним з авторів головних політичних документів УЦР. З квітня 1917 р. він тісно співпрацював з Українською партією соціалістів-революціонерів.

У сучасній українській спільноті існує міф про Грушевського – президента УНР, започаткований Дмитром Дорошенком. З погляду юридичного, а відтак і наукового, Грушевський не був президентом Української Народної Республіки. Такої посади в УНР не існувало, також її не передбачала Конституція УНР. Не знайдено жодного акта, підписаного Грушевським як президентом УНР. Водночас, у публіцистичних газетних публікаціях того часу досить часто Грушевського називали «президентом Ради», хоча офіційно очільник Ради мав назву «голова». Зокрема у візитці Грушевського був напис французькою мовою «*President du Parlement D'Ukraine*» (президент парламенту України, що відповідає сучасному Голові Верховної Ради України). Пізніше він підписувався – «колишній президент Української Центральної Ради». У протоколах засідань Ради він називався українським словом «голова».

Після гетьманського перевороту Грушевський відійшов від активної політичної діяльності. У квітні 1919 р. він емігрував до Праги, невдовзі переїхав до Відня, де організував Український соціологічний інститут та взяв участь у створенні Комітету допомоги голодним України. Розгорнув широку публіцистичну й наукову діяльність. Був одним із засновників громадської міжнародної організації – Комітету незалежної України, яка інформувала світову громадськість про політичні цілі українського народу. Займався викладацькою працею. У 1919–1924 рр. перебував у Празі, Парижі, Женеві, Берліні, Відні. У 1919 р. офіційно вступив до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), керував її «Закордонною делегацією», редагував її друкований орган «Борітеся – Поборете!».

Досить непростим був шлях М. Грушевського в академічній науці. Як зазначає З. Зайцева, з 1918 р. у якості протилежних полюсів науково-академічного простору виступали дві академічні інституції, що діяли в Києві й іменували себе українськими: з одного боку Українське наукове товариство (УНТ), створене 1906 р. у Києві, й Українська Академія наук, заснована у часи Гетьманату П. Скоропадського міністром освіти М. Василенком та запрошеним ним російським академіком В. Вернадським. Голова УНТ М. Грушевський відмовився від співпраці по організації академії з М. Василенком і В. Вернадським, які покладаючись на державні важелі, пішли на інституціональний розрив із Українським науковим товариством, однак низка його членів брали діяльну участь у становленні УАН. Українська національна традиція, що плекалася кілька десятків років М. Грушевським, була відсунута на узбіччя. Утворення Академії наук у Києві відбулося не через організаційно-структурне посередництво УНТ, а з ініціативи урядових структур (до того ж, як висловився С. Єфремов, процесом керував мінералог [В. Вернадський], хоча українська наука розвивалася під знаком філології. Таким чином упродовж 1918–1921 рр. одночасно існували дві наукові інституції як утілення різних концептуальних підходів до розбудови комплексних наукових досліджень. Ліквідація УНТ як інституції у 1921 р. шляхом приєднання чи скоріше злиття з Академією була ініційована владними структурами в Харкові, що було кроком назад для української історичної науки. Ситуація змінилася з початком офіційної політики українізації, яка, сприяла поверненню М. Грушевського в Україну. У 1923 р., ще перебуваючи в Празі, історик був обраний академіком ВУАН. У визначенні висхідного пункту академічної традиції в Україні, М. Грушевський стояв на позиції «самозародження» української науки і організаційних форм українських досліджень та відмежування їх від інонаціональних впливів, що йшло всупереч позиції батьків засновників ВУАН – В. Вернадського та М. Василенка¹.

У березні 1924 р. Грушевський повернувся до Києва й відновив деякі структури і видання колишнього УНТ в межах Академії. У 1924 р. вченого обрали керівником історико-філологічного відділу ВУАН. Невдовзі він очолив археографічну комісію ВУАН. 12 січня 1929 р. загальні збори АН СРСР обрали Михайла Грушевського дійсним членом та академіком Академії Наук СРСР. Очолована ним Науково-дослідна кафедра історії України перетворилася на провідну наукову установу історичного профілю. В її складі функціонували три секції: методології і соціологічного обґрунтування історії (керівник Осип Гермайзе), соціальної і політичної історії (керівник Олександр Грушевський), історії культури (керівник Михайло Грушевський). При кафедрі діяв кабінет примітивної культури, який очолювала Катерина Грушевська.

У 1924–1930 рр. Грушевський очолював усі головні історичні установи ВУАН: кафедру історії українського народу при Історико-філологічному відділі, Історичну секцію з численними комісіями, археографічну комісію, науково-дослідна кафедру історії України (НДКІУ). Розробив проект Українського історичного інституту та Інституту для досліду пережитків примітивної культури і народної творчості України (1928 р.).

Прагнув перенести з Відня до Києва Український соціологічний інститут. Надавав великого значення історико-соціологічним дослідженням. За редакцією ученого в цей період було опубліковано близько 80 книг, періодичних та серійних видань: «Україна», «Студії з історії України», «За сто літ, збірники комісії порайонного дослідження історії України» та ін.

Плідна діяльність очолюваних Грушевським наукових підрозділів уже в наступні роки дала вагомий творчий здобуток. Тільки у 1926 р. вийшли в світ «Український археографічний збірник, т. I» та «Пам'ятки українського письменства, т. I», «Історія української літератури, т. V, кн. I», дві книги «Первісне громадянство на Україні та його пережитки на Україні» (під ред. К. Грушевської), «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та інші².

25 квітня 1929 р. на засіданні загальних зборів АН СРСР М. Грушевський поставив питання про потребу створення в її складі Інституту української історії. Але, з осені 1929 р. більшовицьке партійне керівництво ініціювало закриття історичних наукових установ, створених ученим. У листопаді-грудні 1929 р. сесія Ради ВУАН почала ліквідувати комісії, якими він керував (остаточно ліквідувала в 1933 р.). У вересні 1930 р. було закрито НДКУ. 11 грудня цього ж року партійний осередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його теоріями шляхом читання рефератів із критикою його поглядів. 7 березня того ж року учений переїхав до Москви. 23 березня 1931 р. заарештований за сфабрикованим звинуваченням в антирадянській діяльності та керівництві неіснуючим «Українським національним центром». Переведений до слідчого ізолятора ОДПУ в Харкові, де визнав себе винним. 4 квітня 1931 р. був звільнений з-під арешту, але без права повертатись до Києва. Переведений до Москви, де відмовився від попередніх свідчень і своєї участі в контрреволюційній націоналістичній діяльності. Переїзд офіційно вважався науковим відрядженням, але фактично був «почесним вигнанням». Архівні джерела свідчать, що тотальне стеження за вченим органами ГПУ-НКВС розпочалося з перших днів повернення в Україну. У 1931–1934 рр., перебуваючи у Москві, Грушевський формально очолював лише кафедру історії українського народу доби торговельного капіталу й знаходився під постійним наглядом НКВС. Працював над десятим томом «Історії України-Руси», який був підготовлений до друку донькою Катериною та виданий вже після смерті історика на початку 1937 р. У ці роки Грушевський був об'єктом нещадної «критики» (власне – цькування), інспірованої більшовицьким партійним керівництвом. Помер у Кисловодську після ряду хірургічних операцій (реальна причина смерті досі не з'ясована). Похований у Києві на Байковому кладовищі.

М. Грушевський є родоначальником української історичної школи, що відзначалась критичним ставленням до джерел, творцем новітньої концепції суспільної історії України, яку викладено у його фундаментальних працях: «Історія України-Русі» (т.т. I–10 в 13 кн. 1898–1936), «Нариси історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Наша політика» (1911), «Вільна Україна» (1917), «Початки громадянства, генетична соціологія» (1921) та ще у майже 1800 публікаціях. Фундаментом історичної школи ученого була так звана схема розвитку українського історичного процесу, який розглядався вченим у контексті єдиного культурного потоку, на тлі еволюційного розвитку людства.

У сфері українського державного будівництва М.С. Грушевський спочатку обстоював ідею федеративного устрою Російської імперії. На його думку, федеративний устрій російської держави, насамперед мав втілювати ідею об'єднання українських земель в межах однієї національної території. Тому першочерговим завданням він вважав побудову демократичної Російської федерації, в якій Україна мала отримати національно-територіальну автономію. У період революційних подій 1905–1907 рр. вийшли збірки його статей «Освобождение России и украинский вопрос» та «З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня», в яких він виклав власне бачення вирішення проблеми федералізації Російської імперії за національно-територіальним принципом. Ці ідеї відобразилися у конституційному проекті Грушевського, викладеному у статті «Конституційне питання і українство в Росії», надрукованій у «Літературно-науковому віснику»³ (1905 р.). Учений критикував російських лібералів, зокрема П. Струве, П. Мілюкова та ін. за їх прихильність до ідеї унітарної централізованої держави й запропонував проект, який передбачав децентралізацію Російської імперії з наданням містам широкій національно-територіальній автономії з чітко визначеним статусом суб'єктів федерації. Однак йому не вдалося уникнути певної ідеалізації реальних суспільних відносин та настроїв українського населення, притаманних його попередникам епохи «романтизму» – кирило-мефодіївцям, М. Костомарову, М. Драгоманову, В. Антоновичу. Цей конституційний проект та історія його створення широко відомі науковій громадськості, а тому немає потреби зупинятися на ньому більш докладно⁴.

На початку української революції 1917–1919 рр. ідею федералізації Російської імперії підтримувала значна частина українського суспільства, й насамперед політичної еліти. Зокрема, у «Заклику Ради Товариства Українських Поступовців» від 8 (21) березня 1917 р. йшлося про «автономію України у федерації всіх народів Росії й парламентарного устрою держави». Аналогічні сентенції містилися в і резолюціях Всеукраїнського національного конгресу (06 (19) – 08 (21) квітня 1917 р.). Грушевського, який відкривав цей з'їзд, одностайно було обрано почесним головою, він постійно перебував в епіцентрі дискусій. З його позицією солідаризувалися доповідачі, промовці, його ідеї, теоретичні висновки переносилися до документів, що ухвалювалися. Український національний з'їзд ухвалив доручити Центральній Раді організувати зі своїх депутатів і представників національних меншин комітет для вироблення проекту автономного статуту України. У проекті «Автономного статуту України»⁵, зокрема зазначалося: «Відновивши своє державне право, як демократична республіка, Україна входить до складу Федеративної Республіки Російської для легшої оборони й забезпечення добробуту своєї країни (ст. 1)». Разом із тим наголошувалося, що носієм суверенітету є

український народ, який здійснює «своє суверенне право» через Всенародні Збори Українська, оскільки це право «не передано центральним органам Федеративної Російської Республіки» (ст. 2).

Фактично Статут проголошував відновлення української державності та закріплював автономний статус України. Разом із тим Статут обмежував державний суверенітет України власне поки що рамками культурно-національної автономії з деяким розширенням прав органів самоврядування, яка мало чим відрізнялася від концепції російських лібералів. Зокрема, у ст. 11 зазначалося, що увійшовши до складу Федеративної Республіки, народ України мав передати центральним органам влади Федеративної Російської Республіки такі права: міждержавні відносини, укладання міжнародних договорів та організація федеральних дипломатичних представництв (Україна не повинна була мати своїх дипломатичних представництв, чим обмежувалося її право мати за кордоном своїх представників для охорони інтересів українських громадян); вирішення питань війни і миру та командування військовими силами під час війни; встановлення одиниць міри і ваги, грошової одиниці; прийняття митного законодавства; нормування поштових, телеграфних та транспортних відносин і оплат; охорона торгівлі й мореплавства за кордоном; уніфікація кримінального і цивільного законодавства та виконання присудів, авторського і патентного права, санітарних і карантинних правил; нагляд за додержанням прав національних меншин. Захист інтересів української держави і прав її громадян мали здійснювати депутати від України у законодавчому федеральному органі та в так званих «Федеральной согласительной камере» і «Федеральном трибунале», обрані пропорційно кількості населення України. За таких умов, захист суверенних прав України та прав і свобод її громадян вбачається дещо утопічним, оскільки українські депутати за відсутності підтримки депутатів від інших федеративних одиниць Російської Федеративної Республіки могли опинитися в меншості й для таких випадків не було передбачено жодних гарантій дотримання прав українського населення.

За період керівництва Центральною Радою конституційні ідеї Грушевського трансформувались відповідно до нових політичних обставин і знайшли своє відображення у документах УЦР, особливо її універсалах та Конституції УНР. У цей період вчений діяв як державник, хоча і залишався прихильником федеративної ідеї. Зокрема, у статті «Якої ми хочемо автономії і федерації», написаній у квітні 1917 р. Грушевський аналізував різновиди автономії, які існували на той час у державах. На його думку, українці мали домагатися від Росії національно-територіальної автономії й бажали, щоб була утворена одна область, одна національна територія, до якої мали увійти Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська губернії (без неукраїнських повітів), а також українські повіти сусідніх губерній – Хотинський і частина Акерманського повітів Бессарабської губернії, східні частини губерній Холмської, південні окраїни губерній Городенської, Мінської, Курської, західні частини Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українське населення становить більшість, і яка має бути організована на засадах широкого демократичного (нецензового) громадського самоврядування. Автономія має утворити систему власних органів влади, починаючи від дрібних земських одиниць – до українського законодавчого органу (Сойму). Така автономна одиниця повинна мати своє законодавство, адміністрацію і суд, а також право вирішувати усі свої справи – економічні, культурні, політичні та утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, доходами, землями і усіма природними багатствами. Тільки з окремих питань мають прийматися спільні для всієї Російської держави постанови за рішенням представників України, обраних пропорційно кількості населення України в Російській державі. Це означатиме для України широку, політичну й демократичну автономію⁶. Саме така автономія необхідна, на його думку, для об'єднання земель, населених етнічними українцями в одну територію, розвитку національної культури та економіки⁷. М. Грушевський наголошував, що така автономія з Росією можлива лише за умови, якщо Росія стане федеративною демократичною республікою й усі її частини будуть не тільки «автономними провінціями, а й державами, зв'язаними федеративним зв'язком»⁸. Утім, він наділяв загальнодержавні органи досить широкою компетенцією: вирішення питань війни і миру, укладання міжнародних угод, завідування військовими силами республіки (мають не виводитися за межі території і утримуватися за коштів автономії), запровадження єдиної грошової одиниці, мір і вагів, мит, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями, уніфікація кримінального й цивільного законодавства, нагляд за додержанням прав національних меншостей. Оскільки така широка компетенція федеральної влади суттєво звужує коло питань, які Україна може вирішувати самостійно, Грушевський наголошує, що ці загальнодержавні питання повинні вирішуватися за участю України⁹.

Як зазначає Л. Комзюк, на початку 1918 р. посилювалися фактори, які вели до проголошення повної політичної незалежності України, закріпленої в IV Універсалі УЦР. Грушевський проаналізував їх у циклі статей «Самостійна Україна» (які увійшли до його книги «На порозі Нової України. Гадки і мрії»). Найголовніші з них були наведені у статті «Українська самостійність й її історична необхідність»: нагальна потреба укладення миру, потреба «більш рішучої політики в боротьбі з походом Великої Росії на Україну під проводом народних комісарів», «необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України». Проте і в цій статті ще вказується на потребу не розривати з «федералістичною традицією як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя. Лише після наступу російських більшовицьких військ на Україну в січні 1918 р. Грушевський приходить до перегляду своїх федералістичних переконань¹⁰.

Після падіння УНР М. Грушевський переглядає деякі свої позиції з питань державного будівництва. Під час перебування в еміграції під впливом тогочасних політичних реалій відбулося певне розчарування ученого в перспективах побудови демократичної держави на теренах колишньої Російської імперії. У статті «Укра-

їнська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» (1919 р.) він запропонував новий проект Української національної держави – соціалістичної республіки рад¹¹. Слушною вбачається думка істориків І. Гирича і Я. Дашкевича, які переконливо доводять, що, основна ціль статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» – «обґрунтування повороту в радянську Україну, а зовсім не виправдання бездержавності. М. Грушевський визначав тактику національної праці для лівого центру політичних сил. Він робив ставку на розкладання більшовицького режиму з середини, а для цього могли найкращим чином слугувати народництво, що примиряло українців (що зазнали поразки у збройному протистоянні) з владою, яка в Україні представляла чужу (російську) державність. Грушевський фактично переконував нормально сприймати до часу існування під чужою державою, щоб без поспіху, поступово, мирним шляхом одержати власну державу, витіснивши з України державу російську. Я. Дашкевич відзначає ... позитивіст М. Грушевський ніяк не міг бути народником. Народництво – це романтичний етап історіографії»¹². На користь такої думки, зокрема, свідчить лист Грушевського до ЦК КП(б)У, датований 1919 р., в якому він виклав саме цей соціалістичний проект розбудови Української держави.

У майбутній українській республіці, на думку Грушевського, в ході революції буде встановлено диктатуру пролетаріату у формі федерації сільських громад і їх рад (із вкрапленням до них робітничих і трудово-інтелігентських рад). Така федерація мала поступово, в процесі культурної і економічної творчості народу, виробляти свої зв'язки. Основою майбутньої організації, на протигагу імперському централізму, мала стати автономна громада, комуна, наділена «можливою повнотою влади в широкому самоврядуванні, свободним від втручання адміністрації, і свободне об'єднання цих комун на принципах географічних, комунікаційних і економічних в ширші союзи, з певними осередними органами, не наділеними, однак ніякими адміністративними дискреційними правами в тій сфері, що належала до компетенції комуни». Грушевський вважає, що некритичне сприйняття та бездумне перенесення моделей західної буржуазної демократії на український ґрунт неприйнятні. Тому компроміс між принципами західної буржуазної демократії і радянської соціалістичної держави, що знайшов свій вираз в Конституції УНР від 29 квітня 1918 р., не вдався. Перемогла тенденція зречення старої буржуазно-демократичної моделі державного ладу на користь радянської соціалістичної республіки – диктатури трудового народу. Старі демократичні форми, за його висловом, «мають бути здані до архіву вже тепер». На переконання Грушевського, буржуазна демократія «дійсно відмирає разом із буржуазними формами економічного життя, з класовими протилежностями, з класовою державою і витвореним ним правом»¹³. Грушевський не бачив альтернативи соціалістичному шляху розвитку українського суспільства й пропонував кілька основних принципів побудови власної концепції соціалістичної радянської республіки. Перший принцип – створення безкласового суспільства – «єдиної трудової людності». Другий – принцип «єдиної комунальної ради», відповідно до якого найпростішою схемою радянської організації була б така: робітничо-селянська рада громади (комуни), місцеве об'єднання (волесть, місто), земля, всеукраїнський конгрес рад або Центр, Рада з чітким розмежуванням їх компетенції. Українська республіка повинна організуватися як федерація своїх фактичних республік-громад. Учений наголошував, що це об'єднання повинно вирости само собою в процесі життя без форсування та примусового нав'язування та насильства. Третій принцип – антиурбаністичний. Грушевський заперечував урбанізацію, як форму соціального існування, оскільки вважав що «в інтересах витворення єдиної трудової людності України витворювання великих міських індустріальних та інтелектуальних центрів представляється небажаним. З економічного, культурного і організаційного погляду теж краще, щоб елемент промисловий, ремісничий, інтелігентський не скупчувався в небагатьох центрах, а більш рівномірно розселювався по краю в менших осадах, ... де є на те й кращі фізичні та комунікаційні умови»¹⁴. Четвертий принцип – принцип суверенітету. Попри свій стійкий скептицизм щодо ідеї самостійності України, все ж огляду на низку політичних обставин та тогочасних суспільних реалій, Грушевський вимушений визнати, що ця ідея почала превалювати у народній свідомості. Тому виступаючи прихильником примирення з більшовицькою Росією, він все ж зазначає, що повний поворот від незалежної України до «Федеративної Росії» для українців очевидно неможливий. Радянська Росія декларовану федерацію з Україною фактично звела до повної залежності від московського центру без усякої можливості самоврядування, чим поховала ідею федерації для українців¹⁵. Він наголошує, що за таких обставин Україна мусить бути цілком автономною, і «щоб не викликати у сій справі ніяких підозр, краще не чіпати її незалежності». Питання ж про конфедерацію чи федерацію – це справа майбутнього. Для неї, насамперед треба здобути довіру українського народу. Допоки ж слід обмежитися воєнною та економічною конвенцією¹⁶.

Звісно така позиція здалася неприйнятною для більшовицького уряду України, оскільки не враховувала характер відносин із Радянською Росією, реальну необхідність розвитку промислового потенціалу України й містила занадто утопічні ідеї штучних перетворень суспільства дуже схожі до ідей англійських та французьких утопістів, які були перекреслені негативним досвідом їх реалізації. Головною ж причиною негативного ставлення більшовицького керівництва до Грушевського було його намагання обстоювати проект держави трудового українського народу, в якій провідною верствою суспільства мало бути селянство, що цілковито суперечило державницькій концепції більшовиків, які будували диктатуру пролетаріату й ставилися до селянства як напівворожого класу дрібних і середніх власників. Саме така позиція більшовицького керівництва багато в чому зумовила масове нищення селянства під час голодомору 1933–34 рр.

У роки еміграції також остаточно сформулювались погляди ученого на загальнотеоретичні питання походження держави і права, які він виклав у праці «Початки громадянства, генетична соціологія» (1919). Головними причинами переходу від племінно-родового укладу до класового, державного Грушевський вва-

жав економічний і соціальний прогрес. Його погляди багато в чому збігалися з марксистським розумінням цього процесу, але на відміну від марксизму, Грушевський надавав перевагу людській психології, в якій він вбачав головну рушійну силу суспільно-державних перетворень. Досліджуючи еволюцію класової держави через дію принципів поділу влади та гармонізації прав і обов'язків, вчений запропонував оригінальний підхід для розкриття об'єктивних закономірностей суспільного і державного розвитку.

Михайло Сергійович Грушевський був різнобічним ученим, який розробляв фундаментальні питання державотворення. Чимало його праць написані на межі історії і правознавства й стали помітним внеском у вивчення державно-правового минулого України, розвиток засад новітнього українського державознавства й державотворення.

¹ Зайцева Зінаїда. В. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки / Зайцева Зінаїда // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Т. 18. – С. 89–100.

² Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934 рр.). – С. 50–61 // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 51.

³ Грушевський М. С. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – Т. 30. – Л., 1905. – С. 245–258.

⁴ Див: Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації : Статті і матеріали / Любомир Винар, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українське Історичне Товариство. – К.; Нью-Йорк; Торонто : Б.в., 1995. – 304 с.; Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 13. – К., 2005. – С. 188–192; Корольов О. Г. Федералізм у конституційному проекті М. Грушевського на початку ХХ ст. / О. Г. Корольов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 173–179; Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 35–46; Кучик О. Генезис геополітичних орієнтацій М. Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна. – Допов. та повід. наук. конф. до 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львів. університеті (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.). – Л., 1995. – С. 338–340.

⁵ Проект автономного статуту України. 1917 р. / ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 108–111 зв.

⁶ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – С. 121–133 // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання в Україні», 1991. – 240 с. – С. 125–126.

⁷ Там само. – С. 126–127.

⁸ Там само. – С. 128–129.

⁹ Там само. – С. 132–133.

¹⁰ Комзюк Л. Т. порівняльний аналіз конституційних проектів М. Драгоманова і М. Грушевського 1884 і 1905 рр. у контексті еволюції концепції самостійності України кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Порівняльно-правові дослідження. – 2009. – № 1. – С. 148–154. – С. 152.

¹¹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання в Україні», 1991. – С. 225–236. – 240 с.

¹² Гирич Ігор. Грушевський : між наукою і політикою // <http://www.i-hyrych.name/Misc/Dashkevich/Hrushevsky.html>

¹³ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... – С. 228–229.

¹⁴ Там само. – С. 230–231.

¹⁵ Там само. – С. 234.

¹⁶ Там само.

Резюме

Музыка І. В. Михайло Грушевський – ідеолог і творець української держави.

Розглядається життєвий і творчий шлях та наукові концепції генезису української держави видатного історика, державознавця, громадського і політичного діяча М. С. Грушевського (1866–1934). Стаття продовжує започатковану в журналі нову рубрику «Видатні правознавці України».

Ключові слова: Україна, УНР, Українська Центральна Рада, імперська доба, федералізм, державотворення, масони, українські соціалісти-революціонери, М. С. Грушевський.

Резюме

Музыка И. В. Михаил Грушевский – идеолог и создатель украинского государства.

Рассматривается жизненный и творческий путь и научные концепции генезиса украинского государства выдающегося историка, государствоведов, общественного и политического деятеля М. С. Грушевского (1866–1934). Статья продолжает начатую в журнале новую рубрику «Выдающиеся правоведы Украины».

Ключевые слова: Украина, УНР, Украинская Центральная Рада, имперская эпоха, федерализм, государствообразование, масоны, украинские социалисты-революционеры, М. С. Грушевский.

Summary

Muzyka I. Mykhailo Grushevskiy – ideologist and founder of the Ukrainian state.

Discusses the life and creative path and scientific heritage, Ukrainian state research genesis of the famous historian, public and political figure of the Mykhailo Grushevskiy.

The article continues in the magazine new column «Outstanding lawyers of Ukraine».

Key words: Ukraine, Ukrainian Central Rada, the Imperial age, enlightenment, statehood, masons, Socialist Revolutionary Party, M. Grushevskiy.